
ERBİL KALESİ'NDEKİ OSMANLI YAPILARI

OTTOMAN BUILDINGS IN ERBİL CASTLE

Ömer EROĞLU

Yüzüncü Yıl Üniversitesi,

Edebiyat Fakültesi

Sanat Tarihi Bölümü

erogluomer0707@gmail.com

ORCID ID:0000-0002-3840-1286

Hatice ENGİN

Yüzüncü Yıl Üniversitesi,

Edebiyat Fakültesi

Sanat Tarihi Bölümü

sanattarihi90@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-7796-1171

Atf Gösterme: EROĞLU, Ömer; ENGİN, Hatice; "Erbil Kalesi'ndeki Osmanlı Yapıları" *Ağrı İslami İlimler Dergisi (AGİİD)*, Aralık, 2021 (9), s.89-104.

Geliş Tarihi:

8 Kasım 2021

Kabul Tarihi:

13 Aralık 2021

©2021 AGİİD

Tüm Hakları Saklıdır.

Özet: Günümüzde Irak Cumhuriyetine bağlı Federal bir yapının merkezi olan Erbil, ülkenin kuzeyinde yer almaktadır. Bölge, 1056 yılında Tuğrul Bey'in Bağdat'a girmesiyle Türk hâkimiyetine geçmiştir. Selçuklu idaresindeki şehir, 1157 yılında Sultan Sencer'in ölümü üzerine Atabekler'in kontrolü altına girmiştir. Erbil, Kanuni Sultan Süleyman'ın Irak Seferi sırasında (1535) Bağdat'la birlikte Osmanlı Devleti'ne katılır ve Birinci Dünya Savaşı'na kadar Osmanlı kontrolünde kalmıştır. Birinci Dünya Savaşı ardından bir müddet Büyük Britanya egemenliğinde kalan bölge daha sonra Arapların egemenliğinde Irak Cumhuriyeti olarak bu günkü idari yapısına kavuşmuştur. Türk egemenliğinde uzun tarihsel bir süreç geçiren bölgede çok sayıda Türk dönemi eseri yer almaktadır. Şehirde önemli bir konumda olan tarihi eserlerden biri kaledir Kale, Erbil'in merkezinde yer almaktadır. Kalenin inşa tarihine dair ilk bulgular, Ebla Tabletleri'nde görünmekte olup, Asur Dönemin'de özel bir önem kazanmaktadır. Erbil şehri tarih boyunca Hristiyanlık, Abbasiler ve Sasani devletleri için vazgeçilmez bir merkez olmuştur. 1258 yılında kalenin Moğolların eline geçmesiyle birlikte Erbil'in önemi azalmaya başlamıştır. 1535 yılında Kanuni Sultan Süleyman zamanında Erbil kalesi Osmanlıların hâkimiyetine geçmiştir. 1555 yılında Baltacı Mehmed Paşa tarafından kale yeniden tamir edilmiştir. Kale 2014 yılında Dünya Mirası Listesi'ne girmeyi başarmıştır. Son zamanlarda yapılan çalışmalar ile kaleyi yenileme projeleri sürdürülmektedir. Kale yapısı; hamam, cami ve 506 evden oluşmaktadır. Tophane, Tekke ve kale olmak üzere de üç ana mahalleye dağıtılmıştır. Bu çalışmada stratejik konumuyla şehrin önemli bir statüsünde bulunan Erbil kelesinin Osmanlı Devleti Dönemi'ndeki kültürel durumu incelenerek, Erbil coğrafyası ve tarihi yapısı üzerine genel bilgilere ve kaledeki Osmanlı mimari eserlerine yer verilmiştir. Kaledeki Osmanlı mimari yapılarına ışık tutmanın yanı sıra kalenin klasik bir Osmanlı şehrinin izlerini taşıdığını göstermesi bakımından da önemli bir konumda olduğunu dile getirmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Irak, Erbil, Kale, Osmanlı, Kültürel Miras.*

Abstract: Being centre of a Federal structure dependent on Republic of Iraq today, Erbil is located in the north of the country. When Tugrul Khan, Seljukian Sultan, came to Bagdat upon an invitation by khalif, the region entered into the domination of Turks. It came under domination of Ottoman

after During the Iraq campaign of Suleiman the Magnificent (1535), he joined the Ottoman territories with Baghdad. the Stern and remained under control of ottoman until WWI. Central Seljuk governance entered under control of Atabegs due to death of Sultan Sencer in 1157. Having remained under domination of Great Britain for a while, the region reaches to current governing structure as Republic of Iraq under domination of Arabs. Many Turkish- period structurings have been materialized in the region undergoing along and historical process under domination of Turks. The castle is located in the middle of Erbil. It is claimed that the construction of the castle dates back to 5000 years. The first information about the construction of the castle is seen in the Ebla Tablets and the castle gained special importance during the Assyrian Empire. Erbil was an important center for Christianity, Abbasids and Sassanid Empire at that time. Then, in 1258, when the castle was conquered by the Mongol Empire, the importance of Erbil decreased. In 1535, during the reign of Suleiman the Magnificent, Erbil Castle passed to the Ottoman Empire. The castle was repaired by Baltacı Mehmed Pasha in 1555. The castle entered the World Heritage List on June 21, 2014. Recently, renovation work continues on the castle. Kale Hamam, Mosque, consists of 506 houses. And they are scattered across the quarter in three areas: Tophane, Tekkiye and the Palace, where the wealthy residents of the castle reside.

Keywords: *Ottoman, Iraq, Arbil, Cultural heritage, castle*

Giriş

Erbil, Irak Cumhuriyeti'nin kuzeydoğusunda yer almaktadır. Kent, güneydoğuda 80 km Musul'dan, güneyde 75 km Kerkük'ten ve 170 km Süleymaniye'den uzaktır. Şehir, batıda Karçuh Dağı ve Fırat Nehri, güneyde Zure Kezav Dağları, kuzeyde Türkiye ve doğuda ise İran ile çevrilidir.¹Tarihçilerin çoğu Erbil'in öneminden söz etmiştir. Bunlardan en ünlüsü Suriyeli biyograf ve coğrafyacı Yâkût El-Hamavî, Erbil'i önemli ve nadir bir şehir olarak vurgulamıştır. Şehrin ismi Sümerler dönemi'nde Arbeloa, Asurlular zamanında Arba-İlu, Arbela, İran kaynaklarında Arbira, Büyük İskender döneminde Arbira ve Osmanlılar zamanında ise Erbil olarak zikredilmektedir. Ayrıca o dönemde Arvel, Avlera, Havlera olarak da geçmiş ve bazı Türk kaynaklarında Arbl, Arbiril, Birubil şeklinde de yazıldığı anlaşılmaktadır. Araplar ve Hristiyanlar Erbil adını kullanmışlardır. 1534-1918 yılları arasında bazı Avrupa kaynaklarında ise Arbiilie, Arbil olarak anılmıştır.²

Erbil'in tarihi M.Ö. 6000'lere dayanmaktadır. İlk zamanlar küçük bir tarım köyü iken, zamanla büyük gelişmeler kaydetmiştir. M.Ö 2371-2316 yıllarında Akad Devleti Büyük Sargon komutanı Erbil'i ele geçirmeyi başarmıştır. M.Ö 2150-2050 yıllarında Gutilerin önemli bir merkezi haline dönüşmüştür. M.Ö 2050-1950' de ise Erbil üçüncü Ur hanedanının hâkimiyetine

¹ Hassan Zirkani, "Erbil Kalesi Tarihin En İhtişamlardan Biridir", *Küfe Araştırmaları Merkezi Dergisi*, 1/3 (Ekim 2004), 197.

² Muhammed İbrahim, "Erbil Tarihi ve Adı", *Erbil Ansiklopedisi*, (Beyrut: Erbil Valiliği Yayınları, 2009), 3/12-13.

geçmiştir³. M.Ö.1950-612'de şehre bu kez Asurlular hâkim olmuşlardır. M.Ö. 331'de Büyük İskender Gaugamela Savaşı sonrası Erbil'e gelerek burayı hâkimiyeti altına almıştır. Büyük İskender öldükten sonra imparatorluk komutanları arasında paylaşılır ve Erbil I. Seleukos'un eline geçmiştir. III. yüzyılın ilk çeyreğinde ise Sâsânî İmparatorluğu'nun kurucusu I. Erdeşîr' kenti alır ve İslâm fethine kadar yaklaşık 400 yıl süreyle bir Sâsânî şehri olarak kalmasını sağlamıştır.⁴

Miladi 641'a gelindiğinde şehir Müslümanlar tarafından fethedilmiştir. Daha sonra Emevi ve Abbasilerin hâkimiyetinde uzun bir süre kalmıştır. Irak Selçukluların idaresinden sonra (1144.M) tarihinden itibaren Baytekin Hanedanından Küçük Ali'nin ve Erbil Atabeklerinin başkenti olmuştur. Muzafferin Kökböri devrinde (1136-1190.M) imar edilen Erbil, aşağı ve yukarı Erbil olarak iki bölüm halinde gelişme göstermiştir. Aşağı Erbil nehir kenarında, geniş bir vadide yayılırken, yukarı Erbil ise tepe üzerinde kale içerisinde sıkışık kalmıştır. Kalenin surları, eski kalıntıları üzerine Kökböri tarafından yeniden yaptırılmıştır.⁵ Kökböri'nin mirasını bırakabileceği bir çocuğunun olmamasından dolayı vasiyeti üzerine Abbasî halifesine kalan Erbil, Moğol istilâsından sonra uzun bir müddet karışık ve sıkıntılı dönemler yaşamıştır.

Erbil, Safevîlerden sonra Osmanlı İmparatorluğu hâkimiyetine girmiştir. Erbil, Kanuni Sultan Süleyman'ın Irak Seferi esnasında (M.1535) Bağdat'la birlikte Osmanlı hâkimiyetine geçer ve Birinci Dünya Savaşı'na kadar Osmanlı hâkimiyetinde olan Erbil, 1920 yılında Osmanlıların I. Dünya Savaşı'nda yenilmesiyle birlikte İngilizlerin eline geçmiştir. Yaklaşık beş asır Osmanlı egemenliğinde kalan Erbil, idaresinin 1932 yılında yeni kurulan Irak hükümetine geçmesiyle Osmanlı egemenliği de son bulmuştur.⁶

Erbil Kalesi

Tarihi bakımdan Erbil Kalesi, dünyanın en eski kalelerinden biri olup, deniz seviyesinden 415 metre, şehir seviyesinden 28 metre yükseklikte dairesel bir şekilde yükselmektedir (Görsel 1). Yapı ayrıca 110.000 metrekarelik bir alanı kaplamaktadır. Erbil Kalesi tarih boyunca Akadlar, Asurlar, Büyük İskender, Farslar, Ermeniler, Romalılar, Sasaniler, Emeviler, Abbasiler, Irak Selçukluları, Safeviler ve Osmanlı İmparatorluğu

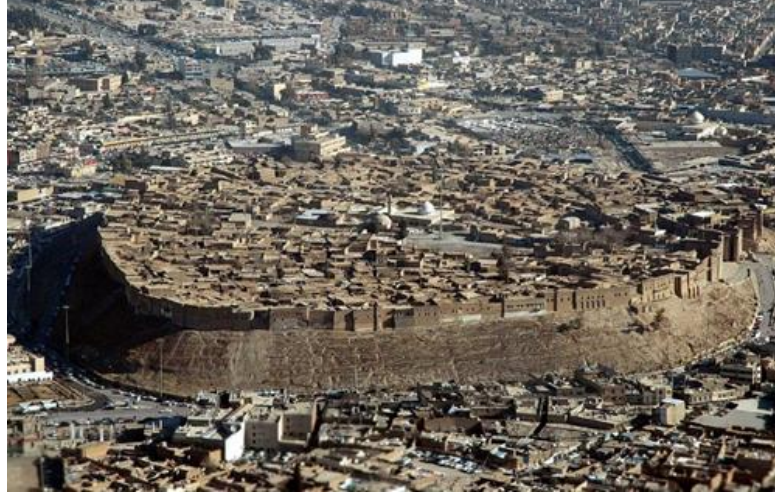
³ Yedigâr Arğuşi, “*Erbil Kalesindeki Kültürler Evler*”, (Ürdün: Muta Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 9-10.

⁴ Sami Es-Sakkâr “Erbil”, *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/ 272.

⁵ Zübeyir İsmail, “Erbil’deki Tarihi Yerler”, *Erbil Belediye Dergisi*, (1971), 4 /5, 83-84.

⁶ Zübeyir Bilal, Tarihte Erbil, *Erbil Ansiklopedisi*, (Beyrut: Erbil Valiliği Yayınları, 2009), 3/ 59-60.

himayesinde kalmıştır.⁷ Kalenin çevresinde bir hendek bulunmaktadır. Yapının iki kapısı mevcut olup güney kapısı Kerkük ve Bağdat tarafına, kuzey kapısı ise Akma kapısı ile meşhur olan Anka tarafına bakmaktadır.

Görsel.1 Erbil Kalesi Genel Görünümü

Geniş bir alana yayılan kalenin içerisinde çok sayıda ev, cami, hamam ve çarşı bulunmaktadır⁸ (Görsel 2). Pek çok evin süsleme unsurları, renkleri ve güzel bezemeleri ile ziyaretçilerin dikkatini çekecek bir görünüme sahiptirler. Kale, değişik tasarım ve dekorları olan evlerin yanı sıra, ayrıca üç tarihi müze, el sanatları merkezi ve diğer bileşenleri içermektedir.⁹

Görsel.2. Erbil Kalesinin Dış Görünüşü

⁷ Ali Haydari, *Erbil Kalesi'nin Kentsel Yenilenmesi*, (Erbil, 2002), 83.

⁸ Aşti Bakir, *Osmanlı Dönemi'nde Erbil (18. ve 19. Yüzyıllarda)*, (Kahramanmaraş: Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 60

⁹ Bilal, "Tarihte Erbil" 3/, 59-60.

Erbil Kalesi'ndeki Osmanlı Yapıları

Kale Hamamı

1775 yılında inşa edildiği ve 200 yıldan daha eski olduğu tahmin edilmektedir (Görsel 3). 782 metrekare ölçüye sahip olan hamam haçvari dört eyvanlı ve köşe hücreli plan şemasına sahiptir¹⁰ (Görsel 4- 5). Hamam yapısı tuğla, taş ve mermer malzemenin bir arada kullanılması ile inşa edildiği anlaşılmaktadır. Hamamın giriş kapısı bitkisel ve geometrik süslemeleri ile hamamın en güzel mimarı unsurlarından sayılmaktadır (Görsel 6).

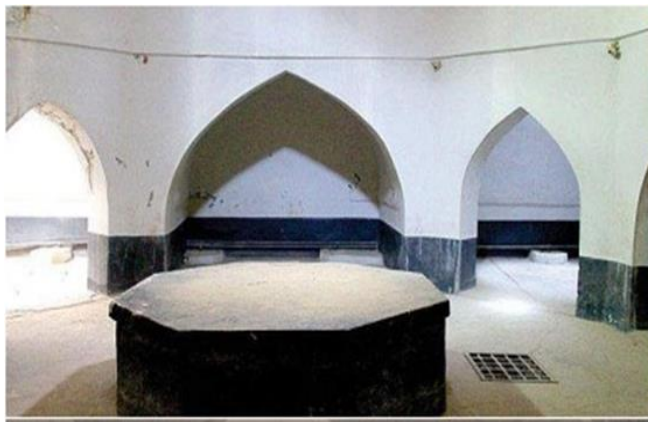
Ilıklık kısmından ortası kubbeli sıcaklık bölümüne geçilmektedir. Dört yöne tonozlu eyvanlarla açılan sıcaklık kısmının köşelerinde ise halvet hücreleri yer almaktadır. Birinci eyvan giyinme, ikinci eyvan dinlenme ve giyinme, üçüncü eyvan yıkanmak gibi işlevlere sahip iken dördüncü eyvan ise daha serin olup, tek kişilik yıkanma odalarından oluşmaktadır. Halvet hücrelerinde ise dört ya da beş yıkanma yeri bulunmaktadır (Görsel 5). Sıcaklık kısmının ortasında Damat Taşı denilen bir taş yer almaktadır.

Görsel.3. Hamamın Genel Görünümü

Görsel.4. Hamamın Yaz Bölümü

Görsel.5. Hamamın Sıcaklık Kısmını
Eyvan, Halvet Hücreleri ve Damat Taşı

Görsel.6. Hamam Kapısı

¹⁰ Zirkani, "Erbil Kalesi Tarihinde En Muhteşem Yapılarında Biridir", 205.

Bu taşa damat taşı denmesinin nedeni ise evlenmeden önceki gün Damat'ın arkadaşlarıyla hamama giderek bu taş üstünde arkadaşları tarafından yıkanılmasıdır¹¹ (Görsel 5). Hamamın ışıklandırılması ve hava akışını sağlamak için kubbe ve tavanlarda pencere ve küçük boşluklara yer verilmiştir (Görsel.7). Ayrıca kuzey tarafında 5 m çapında ve 45 m derinliğinde özel bir kuyusu mevcuttur¹² (Görsel 8).

Görsel.7. Pencere ve Küçük Boşluklar

Görsel.8. Hamam Kuyusu (Bakır,2015, 21)

Kale Camisi

Kale cami, tek kubbeli kareye yakın dikdörtgen bir plan şemasına sahiptir. İbnü'l-Mustafî adlı ünlü Erbil tarihçisi Tarih'i Arbl adlı eserinde, yapıyı “kale mescidi” olarak da adlandırmıştır¹³ (Görsel 9).

Görsel.9. Caminin Genel Görünüm

¹¹ Bakir, Osmanlı Dönemi'nde Erbil (18. ve 19. yüzyıllarda),22.

¹² Zirkani, “Erbil Kalesi Tarihin En İhtişamlardan Biridir”, 206.

¹³ İbin El-Müstafî, “*Tarih 'i Arbl'*”,(Bağdat: Darül Reşit Yayınevi, 1980), 784.

Ayrıca ünlü tarihçi Yâkût el-Hamevî Mu'cemü'l-büldân adlı kitabında Erbil kalesinde bir cami olduğunu ve bazı rivayetlere dayandırarak bu caminin Nesturî kilisesiyken Erbil'in fethinden sonra Müslüman komutan Utba bin Farkat tarafından camiye çevrildiğini ifade etmiştir.¹⁴ Cami, Emeviler ve Abbasiler döneminde defalarca restore edilmiştir. Atabek döneminde Sultan Muzafferdin Kökböri tarafından camiye özel bir önem verilmiştir.

Osmanlı döneminde ise cami birkaç kez restore edilmiştir. Bağdat Valisi Necip Paşa, Erbil'i ziyareti esnasında caminin genişletmesini ve daha fazla önem verilmesini istemiştir. Bu istek üzerine yapı yeniden ele alınarak birçok değişiklikler yapılmıştır. Osmanlı döneminden günümüze kadar gelebilen minare ve minber bölümleri de bunun kanıtı olarak gösterilebilir. Minberin üzerindeki tarihe göre 1719 yılında yapıldığı ve minarenin ise (Görsel 10-12) 1785 yılında yapıldığı kitabelerden anlaşılmaktadır. Minber ve minarenin hemen hemen orijinal kimliklerini koruyarak günümüze kadar ulaştığını söylemek mümkündür.¹⁵

Görsel.10. Caminin İç kısmı

Görsel.11. Minberin Ayrıntısı

Görsel.12.Cami Minaresi

¹⁴ Yakut El-Hamevî, *Mucamü'l-Buldan*. (Beyrut: Darul Sadır Yayınevi, 1977), 40.

¹⁵ Hemin Selahattin, Kale Cami Minaresi, *Subartu Dergisi*, 8/9, (Temmuz 2004), 20.

Cami iç ve dış düzenlemede oldukça sade tutulmuş ancak süslemeler yalnızca minber ve minarede yoğunlaşmıştır. Minberde yazı, bitkisel ve geometrik süslemeler ile tezyin edilirken minarede ise renkli çiniler dikkat çekmektedir. Cami moloz taş, mermer ve tuğla malzemelerin yoğun olarak hem inşasında hem de süsleme unsurlarında kullanılmıştır.

Hacı İbrahim Doğramacı Camisi

Günümüze kadar ulaşamayan cami, tarihi kaynaklardan elde edilen bilgiler neticesinde, tek kubbeli ve kareye yakın dikdörtgen planlı, küçük ölçeklere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Cami taş ve tuğla malzemelerinden inşa edildiği kaynaklarda geçmektedir. Ayrıca cami sade bir düzenlemeye sahip olup herhangi bir süsleme unsuru bulunmamaktaydı. Kalenin güney kapısının yakınında ve kalenin ortasından geçen yolun sağında yer almaktaydı. Daha önceki zamanlarda bu camiye Şeyh Hani Camisi denilmekteydi. Şeyh Hani, Mevlâna Celalî Rumi'nin tarikatına mensup bir tarikat şeyhi olarak bilinmektedir. Hacı İbrahim Doğramacı imamlığı teslim aldıktan sonra cami kendi ismiyle anılmaya başlanmıştır. Hacı İbrahim Doğramacı, 1851 yılında Erbil Kalesi'nde doğmuş ve Hac Ömer Efendi olmak üzere zamanının en iyi bilginlerinin yanında yetişmiştir. 1938 yılında vefat ederek Erbil büyük mezarlığında defn edilmiştir.

Hacı Molla Salih Yekin Camisi

Cami, günümüze kadar ulaşamayan, tek kubbeli ve kareye yakın dikdörtgen, küçük ölçekli plan şemasına sahip olduğu bilgisi kaynaklarda geçmektedir. Cami, taş ve tuğla malzemelerinden inşa edildiği kaynaklarda geçmektedir. Bunun yanı sıra cami sade bir düzenlemeye sahip olup herhangi bir süsleme unsuruna yer verilmemiştir. Şeyh İbrahim Demirci tarafından yaptırılan cami, kalenin Tophane mahallesinde, kalenin güney kapısının yakınında ve kalenin ortasından geçen yolun sağ tarafında yer almaktaydı. Erbil Kalesi'ndeki eski camilerden biri olarak kabul edilmektedir.¹⁶ Şeyh İbrahim camide ilk imamlığı kendisi yapmıştır. Onun ölümünden sonra oğlu Molla Hızır daha sonra Hacı Molla Salih Yekin caminin imamı olmuştur. Cami Hacı Molla Salih Yekin ismi ile anılmıştır.

Ahmediye Cami ve medresesi

Günümüze kadar ulaşamayan cami tek kubbeli ve kareye yakın dikdörtgen, küçük ölçekli plan şemasına sahiptir. Cami, taş ve tuğla malzemeler birlikte kullanılarak inşa edildiği

¹⁶ Şeyma Muhammed, *Erbil'deki Dini Eserler*, (Erbil: Irak Türkmen Cephesi Yayınları, 2002), 54.

kaynaklarda geçmektedir. Ayrıca cami sade bir düzenlemeye sahip olup herhangi bir süsleme unsuru barındırmamaktadır.

Molla Resul Efendi'nin ataları tarafından yaptırılan cami daha önceki yıllarda medrese olarak da kullanılmıştır. Ayrıca camideki öğretmenlik mesleğini Molla Resul Efendi'nin kendi ailesi üslenmiştir. Caminin ilk öğretmeni ve imamı da Molla Resul Efendi olmuştur. Ölümünden sonra oğlu Molla Ahmed öğretmenliği ve imamlığı devralmıştır. Ondan sonra da torunu Molla ikinci Resul bu görevleri üstlenmiştir.

Molla Hızır (Hacı Baba) Tekkesi

Erbil Kalesi'ndeki eski tekkelerden biri olarak kabul edilmektedir. 19.yüzyılın sonlarına doğru Osmanlının son döneminde Hacı Molla Hızır (Hacı Baba) tarafından yaptırılmıştır. Tekke kalenin Tophane mahallesinde ve kalenin ortasından geçen yolun batı tarafında yer almaktadır. Tekke tek kubbeli kare plana göre inşa edilmiştir. Tekke yapımında tuğla malzemenin kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Şeyh İbrahim Geylânî Türbesi

Türbe, Erbil Kalesi'ndeki Tekke mahallesinde, Şeyh Hızır'ın imarethanesinin yakınında ve Kaledeki ulu caminin karşısında yer almaktadır (Görsel 13). İçten ve dıştan kare planlı olan türbe, 4.10 x 4.10 m boyutlarına sahiptir. Yarım daire şeklinde bir kubbe ile üst örtüsü sağlanmıştır. Gövdenin her dört yönünde dikdörtgen şekli yarım daire kemerli pençeler bulunmaktadır. Boyut ve şekil olarak birbirine benzerlik göstermektedir. Türbenin tamamında kerpiç ve alçı malzemenin kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Görsel.13. Şeyh İbrahim Geylânî Türbesi

Şeyh Abid Sofi Mezarı

Erbil Kalesi'ndeki Tophane mahallesinde ve Habibi Naçar türbesi yakınında yer almaktadır (Görsel 14). Mezar kare bir oda içerisinde yer almakta ve 6.00 x 4.50 m boyutlarına sahiptir. Tuğla ve alçı malzemeden inşa edilen odanın her bir duvarı dikdörtgen şeklinde 40x25 m. boyutlarındadır. Mezar mermer malzemeden oluşan dikdörtgen şeklinde bir sanduka ve prizmatik silindir şahideden oluşmaktadır.

Sandukanın sol kısmında defnedilen kişinin bilgileri ve vefat tarihini içeren dört satır yazı bulunmaktadır. Sandukanın yan kısmında da düşey dikdörtgen sivri kemerli baş ve ayak şahideden oluşan bir adet mezar yer almaktadır. Maalesef mezar odası ve mezarlar tahrip edilmiş vaziyettedir.

Görsel. 14. Şeyh Abid Sofi Mezarı

Kaledeki Konutlar

Erbil Kalesi, toplam 506 evden ibaret olup, Saray, Tophane ve Tekke Mahalleleri olmak üzere üç ana mahalleye dağıtılmıştır. Evlerin çoğu 19 yüzyılına dayanmaktadır. Evler, muazzam bir Osmanlı mimari stilini temsil etmektedir. Kullanılan süslemeler, mimari unsurlar

ve malzemeler bunun en büyük kanıtıdır.¹⁷Şehrin ileri gelenlerinin evleri zemin ve üst kat olmak üzere iki kattan oluşmaktadır (Görsel 15). Ancak zemin katlar geniş bir avluya açılmaktadır (Görsel 16). Evlerin küçük pencereleri avluya bakmakta olup, bu pencereler sayesinde ışık ve hava akışına sağlanmaktadır. Ayrıca zemin kat üstüne bir de salon inşa edilmiştir (Görsel 17). Evlerde depo, mutfak ve barındırma odalarına giriş kapısından sonra yer verilerek dışardan hiç kimsenin bu odaları görmesine müsaade edilmezdi.¹⁸

Görsel.15. Kaledeki İki Katlı Ev

Görsel.16. Bodrum Katı

Görsel.17. Salon

Bunun yanında avlu ortasında küçük bir bahçe veya havuz bulunmaktadır. Bu havuzlar daire, kare veya dikdörtgen gibi çeşitli şekillerde yapılmaktaydı (Görsel 18). Evlerin tavanlarında ve pencerelerde ahşap malzemenin kullanıldığı anlaşılmaktadır (Görsel 19).

¹⁷ Arguşı, *Erbil Kalesindeki Kültürler Evler*, 24.

¹⁸ Bakir, *Osmanlı Dönemi'nde Erbil (18. ve 19. yüzyıllarda)*, 26.

Görsel.18. Havuz

Görsel.19. Ahşap Tavan

Diğer taraftan evlerde daha az renkli camlar kullanılmıştır.¹⁹ Sebebi ise güneş ışınlarının kuzeyden direkt olarak evlere vurmasıdır.²⁰ Bu evlerde sütunlar geniş yer kaplamış olup bu sütunlar daire, kare ve dikdörtgen şekilde inşa edilmiştir. Sütunların Osmanlı döneminde yapıldığı anlaşılmaktadır (Görsel.20).

Görsel.20. Sütunlar

Evlerde yer alan bu süslemelerin sadece Erbil’de rastlanması bu evlerin karakteristik bir özellik taşımasını sağlamıştır²¹ (Görsel 21- 22). Bunun yanında Kale’de tek katlı daha mütevazı evlerin de varlığı bilinmektedir (Görsel 23).

¹⁹ Münir Ramazan, *Erbil Kalesindeki Kültür Evleri ve Musul Kültürler Evleri ile Süsleme Açısından Karşılaştırılması*, (Erbil: Selahaddin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi 2011), 22.

²⁰ Hassan Ed-Deraci, *Erbil Kalesindeki Kültürel Evler, Erbil Ansiklopedisi*, (Beyrut: Erbil Valiliği Yayınları, 2009), 2/839.

²¹ Bakir, *Osmanlı Dönemi’nde Erbil (18. ve 19. yüzyıllarda)*,24.

Görsel. 21. Evlerdeki Süslemeler

Görsel. 22. Evlerdeki Süslemeler

Görsel.23. Kaledeki Tek Katlı Evler

Sonuç

Erbil kalesi, dünyada bilinen en eski kalelerden bir tanesidir. Kale, Erbil şehrinin merkezinde yer almaktadır. Kale yapısı içinde 506 ev bulunmakta ve iki alana dağılmaktadırlar: Tophane, Tekke ve Kale sakinlerinden zengin olanların ikamet ettiği saray yapılarından oluşmaktadır. Yapının sağlamlığı ve zamanın şartlarına direnmenin en bariz yardımcı unsuru güçlü temeller üzerine kurulmuş olmasıdır. Erbil Kalesi içindeki en önemli yapılar hamam ve camidir. Cami ve hamam yan yana yer aldığından hamam kubbesi ve cami minaresi uzaktan bir cami görünümü vermektedir. Kale hamamı, kaledeki önemli yapılardan biri olup, hala sağlam bir şekilde ayakta durmaktadır. Hamamın, kale caminin hemen yanında inşa edilmiş olması Osmanlı ve Türk geleneklerinin burada da sürdürüldüğünü göstermektedir.

Kale camisine baktığımızda ise kaledeki en eski yapılardan biri olarak kabul edilmektedir. Cami ilk zamanlarda küçük boyutlara sahip iken Osmanlı Dönemi'nde genişletilmiş ve restore edilmiştir. Cami sade bir şekilde yapılmış olup minare ve minberi orijinal kimliklerini korumayı başarmıştır. Caminin yapımında genel olarak tuğla, taş ve çini mozaik bir arada kullanılmıştır. Kale içinde mevcut diğer camilere baktığımızda ise daha çok tarikat şeyhleri ya da onların müritleri tarafından yaptırıldıkları ve daha küçük boyutlarda inşa edildikleri görülmektedir. Camilerin yapımında genelde tuğla malzeme kullanılmıştır.

Kendine özgü mimari bir kimliğe sahip olan geleneksel evlerin dış görünüşleri sade ve gösterişsiz olup, iç mekânlarındaki bitki motifli süslemeleri ile dikkat çekmektedirler. Evlerde kullanılan yapı malzemeleri yerel kaynaklardan temin edilmiştir ve çevreyle uyumlu bir görüntüye sahiptirler. Evler, bitişik nizamlı ve bağımsız plan tipinde iki katlı veya tek katlı olarak inşa edilmişlerdir. Yapılarda genel olarak tuğla, taş ve mermer malzemeler kullanılmıştır. Kaledeki evler ise şehrin ileri gelenlerinin evleri olup binalar zemin ve üst kat olmak üzere iki kattan oluşmaktadır. Fakir tabakasından olan kişilerin evleri ise genellikle tek katlı olarak inşa edilmiştir. Evler avlu, havuz, revak, bodrum ve salondan oluşmaktadır. Evlerin yapımında genellikle tuğla, taş, mermer, ahşap ve alçı malzeme kullanılmıştır. Süsleme unsuru olarak bitkisel, geometrik ve yazının kullanımı tercih edilmiştir.

Birçok medeniyete ev sahipliği yapan Erbil şehri, tarih boyunca jeopolitik konumu sayesinde önemli siyasi mücadelelerin yaşandığı bir kent olmuştur. Aynı zamanda şehrin Musul, Kerkük ve Bağdat gibi önemli şehirlerin ulaşım yolları üzerinde bulunması ve ticari kervanların kesişme noktası üzerinde yer alması şehrin önemini ve gücünü daha da artırmıştır. Bu durum siyasi, sosyal ve ekonomik alanlarda hızlı gelişmelerin meydana gelmesini, sürekli bir değişim yaşanmasını ve Erbil'in kalkınarak nüfus yoğunluğunun artmasını sağlamıştır.

Erbil, ticari kervanların yanı sıra seyyahların da uğrak yeri olmuştur. Osmanlı döneminden kalan birçok eser ile Osmanlının izlerini günümüze kadar taşıması açısından önem arz eden bir şehirdir.

Erbil şehrinin önemli bir yapısı olan kale 21 Haziran 2014 tarihinde Dünya Mirası Listesi'ne girmiştir. Son zamanlarda yapılan kaleyi yenileme çalışmaları hala devam etmektedir.

Kaynakça

Arguşı, Yadiğâr. *Erbil Kalesindeki Kùltürler Evler*, Ürdün: Muta Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.

Bakir, Aşti. *Osmanlı Dönemi'nde Erbil (18. ve 19. Yüzyıllarda)*, Kahramanmaraş: Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.

Bilal, Zübeyir. "Tarihte Erbil", *Erbil Ansiklopedisi*, 3/1. Beyrut: Erbil Valiliği Yayınları, 2009.

Ed-Deraci, Hassan. "Erbil Kalesi'ndeki Kültürel Evler". *Erbil Ansiklopedisi*, 2/839. Beyrut: Erbil Valiliği Yayınları, 2009.

Es-Sakkâr, Sami. "Erbil," *İslam Ansiklopedisi*, 11/272. İstanbul: TDV yayınları, 1995.

Haydari, Ali. *Erbil Kalesi'nin Kentsel Yenilenmesi*. Erbil: 2002.

Hemin Selahattin. "Kale "Cami Minaresi", *Subartu Dergisi*, 8 /9 (2004).

Muhammed, Şeyma. *Erbil'deki Dini Eserler*, Erbil: Irak Türkmen Cephesi Yayınları, 2002.

İbin El-Müstafi. *Tarih'i Arbl*, Bağdat: Darül Reşit Yayınevi, 1980.

İsmail, Zübeyir. "Erbil'deki Tarihi Yerler", *Erbil Belediye Dergisi*, 4/5, (1971).

İbrahim, Muhammed. "Erbil Tarihi ve Adı". *Erbil Ansiklopedisi*, 3/12. (2009).

Ramazan, Münir. *Erbil Kalesindeki Kültür Evleri ve Musul Kültürler Evleri ile Süsleme Açından Karşılaştırılması*, Erbil: Selahaddin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011.

Yakut El-Hamevî, *Mucamü'l-Buldan*. Beyrut: Darul Sadır Yayınevi, 1977.

Zirkani, Hassan. "Erbil Kalesi Tarihin En İhtişamlardan Biridir," *Küfe Araştırmaları Merkezi Dergisi*, 1/3 (2004).